XALQARO BOSHQARUV INDEKSLARI ASOSIDA IQTISODIYOT TARMOQLARIGA TO‘G‘RIDAN-TO‘G‘RI XORIJIY INVESTITSIYALARNI JALB ETISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Mamatqulov Bekzod Akmalovich
Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi mustaqil tadqiqotchisi
bekzodmamatkulov4444@gmail.com
ORCID:0009-0004-2019-222X

Annotatsiya

Mazkur maqolada xalqaro boshqaruv indekslarining mamlakat investitsiyaviy jozibadorligini oshirish hamda iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni (TTXI) jalb etish jarayonlariga ta’siri ilmiy-nazariy va metodologik jihatdan tadqiq etilgan. Jahon bankining Worldwide Governance Indicators (WGI), Transparency International tashkilotining Corruption Perceptions Index (CPI) ko‘rsatkichlari o‘rganilgan. Korrelyatsion-regression tahlil, panel ma’lumotlar modeli va integrallashgan indeks yondashuviga asoslangan ekonometrik metodologiya taklif etilgan. O‘zbekiston sanoat, energetika, qishloq xo‘jaligi, transport-logistika va AKT tarmoqlariga xorijiy investitsiyalarni jalb etishning differensial boshqaruv mexanizmi ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: xalqaro boshqaruv indekslari, TTXI, institutsional sifat, investitsiya muhiti, WGI, CPI, davlat boshqaruvi, ekonometrik modellashtirish.

1. Kirish

Jahon iqtisodiyotida globallashuv jarayonlarining chuqurlashuvi, xalqaro kapital harakatining jadallashuvi va investitsiya resurslari uchun mamlakatlararo raqobatning kuchayishi davlat boshqaruvi sifatini iqtisodiy rivojlanishning muhim omillaridan biriga aylantirmoqda. Investorlar bozor sig‘imi va xarajatlar bilan birga siyosiy barqarorlik, qonun ustuvorligi, korrupsiyani nazorat qilish va davlat institutlarining samaradorligini hisobga oladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar iqtisodiyotning tarkibiy transformatsiyasi, ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish, texnologiyalar transferi, mehnat unumdorligi va xalqaro qiymat zanjirlariga integratsiyalashuv uchun muhimdir. Investitsiyalar samaradorligi nafaqat umumiy hajm, balki tarmoqlar bo‘yicha taqsimlanish va qo‘shilgan qiymat bilan ham belgilanadi.

O‘zbekistonda institutsional islohotlar, davlat xizmatlarini raqamlashtirish va ma’muriy to‘siqlarni qisqartirish xorijiy kapital uchun imkoniyatlar yaratmoqda. Xalqaro boshqaruv indekslaridagi o‘zgarishlarni tarmoq investitsiya siyosati bilan bog‘lash hamda natijalarni miqdoriy baholash dolzarb vazifadir.

Tadqiqot maqsadi — xalqaro boshqaruv indekslari va iqtisodiyot tarmoqlariga jalb etiladigan TTXI o‘rtasidagi bog‘liqlikni ilmiy asoslash hamda institutsional boshqaruv sifatini oshirish orqali investitsiya oqimlarini rag‘batlantirishning takomillashtirilgan mexanizmini ishlab chiqish.

Gipotezalar: H1 — davlat boshqaruvi samaradorligi TTXI bilan ijobiy bog‘liq; H2 — qonun ustuvorligi va korrupsiyani nazorat qilish institutsional risklarni kamaytiradi; H3 — tartibga solish sifati texnologik va kapital sig‘imi yuqori tarmoqlarni rag‘batlantiradi; H4 — indekslar ta’siri tarmoqlar kesimida farqlanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

2. Adabiyotlar sharhi

D. North institutsional nazariyasiga ko'ra, iqtisodiy institutlar transaksion xarajatlarni kamaytiradi va iqtisodiy faoliyatdagi noaniqliklarni cheklaydi. Bu investorlar uchun huquqiy kafolatlarning ahamiyatini tushuntiradi.

J. Dunningning OLI paradigmasi mulkchilik ustunliklari (Ownership), joylashuv ustunliklari (Location) va ichkilashtirish afzalliklari (Internalization) asosida xorijiy investitsiyalarni izohlaydi. Davlat boshqaruvi sifati mamlakatning joylashuv ustunliklaridan biridir.

D. Kaufmann, A. Kraay va M. Mastruzzi tadqiqotlari davlat boshqaruvi sifatini oltita indikator yordamida baholash yondashuvini rivojlantirgan. B. A. Blonigen esa TTXI determinantlari sifatida bozor hajmi, xarajatlar, savdo to'siqlari va institutsional sharoitlarni umumlashtirgan.

1-jadval

Xalqaro boshqaruv indekslarining investitsiya muhitiga ta'sir yo'nalishlari

Indikator	**Baholash mazmuni**	**Kutiladigan ta'sir**
GE	Davlat xizmatlari va siyosatni amalga oshirish sifati	Ma'muriy xarajatlar kamayishi
RQ	Tartibga solish sifati	To'siqlar qisqarishi
RL	Qonun ustuvorligi	Huquqiy himoya
CC	Korrupsiyani nazorat qilish	Risklar kamayishi
PS	Siyosiy barqarorlik	Uzoq muddatli ishonchlilik
VA	Hisobdorlik	Shaffoflik
CPI	Korrupsiya haqidagi tasavvurlar	Institutsional risklarni baholash

Manba: WGI va Transparency International metodologiyalari asosida muallif tomonidan tizimlashtirilgan. Kutilmalar sababiy bog'liqlik isboti emas.

3. Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tizimli va qiyosiy tahlil, Pearson korrelyatsiyasi, panel regressiya va asosiy komponentlar tahlili (PCA) qo'llash nazarda tutiladi. 2010–2025-yillar uchun Jahon banki WGI va WDI, UNCTAD, Transparency International hamda O'zbekiston Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlaridan foydalanish taklif etiladi. Turli metodologik nashrlarning tarixiy qatorlarini aralashtirmaslik lozim.

2-jadval

Ekonometrik tahlil uchun o'zgaruvchilar tizimi

Belgi	**O'zgaruvchi**	**Kutiladigan ta'sir**
FDI	Tarmoqqa jalb qilingan TTXI, mln USD	Natijaviy
GE	Davlat boshqaruvi samaradorligi	+
RQ	Tartibga solish sifati	+
RL	Qonun ustuvorligi	+
CC	Korrupsiyani nazorat qilish	+
PS	Siyosiy barqarorlik	+
VA	Hisobdorlik	Nazariy +
GDP	Real YaIM o'sishi, %	+

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

INF	Inflyatsiya, %	–
OPEN	Savdo ochiqligi, %	+
INFRA	Infratuzilma indeksi	+

Pearson korrelyatsiya koeffitsiyenti:

$$\mathbf{r(x,y) = \Sigma[(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})] / \sqrt{\{\Sigma(x_i - \bar{x})^2 \cdot \Sigma(y_i - \bar{y})^2\}}}$$

Bu yerda x_i — boshqaruv ko'rsatkichi, y_i — TTXI hajmi, n — kuzatuvlar soni. Koeffitsiyent −1 dan +1 gacha qiymat oladi.

Taklif etilayotgan ko'p omilli panel model:

$$\ln(FDI_{it}) = \beta_0 + \beta_1 GE_t + \beta_2 RQ_t + \beta_3 RL_t + \beta_4 CC_t + \beta_5 PS_t + \beta_6 VA_t + \beta_7 GDP_t + \beta_8 INF_t + \beta_9 OPEN_t + \mu_i + \varepsilon_{it}$$

Bu yerda μ_i — tarmoqqa xos kuzatilmaydigan doimiy omillar, ε_{it} — xatolik. Logarifm faqat musbat FDI qiymatlari uchun bevosita qo'llanadi; nol yoki manfiy sof oqimlarda muqobil transformatsiya zarur.

Multikollinearlikni tekshirish uchun: $VIF_j = 1 / (1 - R_j^2)$. VIF > 10 kuchli multikollinearlikka ishora qilishi mumkin. PCA yordamida integrallashgan boshqaruv indeksi shakllantiriladi: $IGQ_t = \Sigma_j w_j Z_{jt}$. Bunda Z_{jt} — standartlashtirilgan indikator, w_j — uning vazni.

Sababiy ta'sirni baholashda teskari sababiylik, umumiy trend va tushirib qoldirilgan omillar nazorat qilinishi kerak.

4. Natijalar

Ushbu bo'lim konseptual va metodologik natijalarni taqdim etadi. Rasmiy statistik ma'lumotlar bo'yicha regressiya hali bajarilmagani sababli quyidagi natijalar empirik tasdiqlangan koeffitsiyentlar emas.

4.1. Xalqaro boshqaruv indekslarining ta'sir mexanizmi

Boshqaruv sifatining yaxshilanishi investitsiya loyihalarini kelishish jarayonlarini soddalashtirishi, qonun ustuvorligi shartnomalarning ishonchliligini oshirishi va korrupsiyani nazorat qilish kutilmagan xarajatlarni kamaytirishi mumkin. Konseptual zanjir: xalqaro boshqaruv indekslari → institutsional sifat → investitsiya risklari va transaksion xarajatlar kamayishi → tarmoqlarga TTXI imkoniyatlari kengayishi → bandlik, eksport va qo'shilgan qiymat.

4.2.Tarmoqlar kesimidagi differensial mexanizm

3-jadval

Iqtisodiyot tarmoqlariga TTXI jalb etishning taklif etilgan mexanizmi

Tarmoq	Indikatorlar	Takomillashtirish yo'nalishi
Sanoat	GE, RQ, RL	Ruxsat jarayonlari, klasterlar
Energetika	RL, PS, RQ	Uzoq muddatli shartnomalar, tarif shaffofligi
Qishloq xo'jaligi	RL, GE, CC	Yer va suv boshqaruvi, huquqiy himoya
Transport-logistika	GE, RQ, CC	Bojxona va tranzitni raqamlashtirish
AKT	RQ, RL, GE	Raqamli infratuzilma va ma'lumotlar himoyasi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Sanoatda tartibga solish sifati, energetikada uzoq muddatli huquqiy kafolatlar, qishloq xo'jaligida yer-suv huquqlari, transportda bojxona shaffofligi va AKTda intellektual mulk himoyasi ustuvor yo'nalishlardir.

4.3. Integrallashgan boshqaruv va investitsiya samaradorligi modeli

Tarmoq investitsiyaviy jozibadorligining integral ko'rsatkichi quyidagicha ifodalanadi:

$IAI_{it} = \alpha \cdot IGQ_t + (1 - \alpha) \cdot ISP_{it}, \quad 0 \leq \alpha \leq 1$

IAI — integrallashgan investitsiya jozibadorligi; IGQ — institutsional sifat; ISP — tarmoq salohiyati; α — vazn. Indekslar bir xil shkala bo'yicha normallashtirilishi, vaznlar ekspert yoki empirik usulda asoslanishi kerak.

4.4. Xalqaro investitsiya tendensiyalari

UNCTADning World Investment Report 2026 ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yilda global TTXI oqimlari 6 foizga o'sib, 1,6 trillion AQSh dollariga yetgan; rivojlanayotgan iqtisodiyotlarga oqimlar 2 foizga o'sib, 901 milliard AQSh dollarini tashkil etgan. Ushbu holat investitsiya siyosatida nafaqat hajm, balki yuqori qo'shilgan qiymatli tarmoqlarga yo'naltirish muhimligini ko'rsatadi.

5. Muhokama

Xalqaro boshqaruv indekslari va TTXI o'rtasidagi munosabat ko'p omilli institutsional jarayondir. Boshqaruv sifati muhim bo'lsa-da, kapital oqimlari bozor sig'imi, infratuzilma, ishchi kuchi malakasi va global vaziyatga ham bog'liq. Ijobiy korrelyatsiya avtomatik ravishda sababiy ta'sirni anglatmaydi.

O'zbekiston sharoitida institutsional islohotlarni tarmoq ustuvorliklari bilan uyg'unlashtirish lozim. Davlat xizmatlarini soddalashtirish sanoat va transportda, huquqiy kafolatlar energetika va qishloq xo'jaligida, raqamli tartibga solish AKTda alohida ahamiyatga ega.

Taklif etilayotgan amaliy yo'nalishlar: institutsional diagnostika tizimini yaratish; tarmoqlar bo'yicha differensial strategiyalarni ishlab chiqish; raqamli investitsiya monitoringini joriy etish; samaradorlikni ish o'rinlari, eksport, texnologiya transferi va qo'shilgan qiymat bilan baholash; ekonometrik prognozlarni qaror qabul qilish jarayoniga kiritish.

WGI ko'rsatkichlari idrok va ekspert baholariga asoslangan bo'lib, ularni moliyaviy qarorlar uchun yagona mezon sifatida qo'llash to'g'ri emas. Taklif etilgan modelni tarmoq statistikasi bilan empirik validatsiya qilish talab etiladi.

6. Xulosa

Xalqaro boshqaruv indekslari mamlakat investitsiyaviy jozibadorligini shakllantiruvchi muhim institutsional omillar sirasiga kiradi. Davlat boshqaruvi samaradorligi, qonun ustuvorligi, tartibga solish sifati, korrupsiyani nazorat qilish va siyosiy barqarorlik investorlar xarajatlari va risklariga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Tadqiqot doirasida xalqaro boshqaruv ko'rsatkichlarini integrallashgan institutsional indeksga birlashtirish hamda tarmoq investitsiya salohiyati bilan uyg'unlashtirish modeli taklif etildi. Ushbu model tarmoqlar bo'yicha institutsional cheklovlarni aniqlash va ustuvor boshqaruv choralarini belgilash uchun metodologik asos bo'la oladi.

O'zbekistonda investitsiyalarni jalb etish mexanizmini takomillashtirish davlat xizmatlarini raqamlashtirish, huquqiy kafolatlar, institutsional shaffoflik va natijadorlikka yo'naltirilgan tarmoq strategiyalarini talab qiladi. Model samaradorligi rasmiy statistik ma'lumotlar asosida alohida empirik tekshiruvdan o'tkazilishi lozim.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. North, D. C. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press.
2. Dunning, J. H. (1988). The Eclectic Paradigm of International Production. Journal of International Business Studies, 19, 1–31.
3. Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2011). The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues. Hague Journal on the Rule of Law, 3(2), 220–246. https://doi.org/10.1017/S1876404511200046
4. Kaufmann, D., & Kraay, A. (2024). The Worldwide Governance Indicators: Methodology and 2024 Update. World Bank Policy Research Working Paper No. 10952.
5. Ibrokhimova Shirmonoy Khusan qizi. "Analysis OF the Share OF the State Budget in Investments in Fixed Capital in the Republic OF Uzbekistan." Pioneer: Journal of Advanced Research and Scientific Progress 4.2 (2025): 51-55.
6. Mahammadsidik, A., & Sherzodjon o'g'li, H. U. (2025). Analysis OF the Historical Evolution AND Development Stages OF Free Economic Zones. Pioneer: Journal of Advanced Research and Scientific Progress, 4(1), 13-18.
7. Sh, Habibjonov U. "Analysis of factors influencing the volume of foreign direct investments in the republic of Uzbekistan: correlation analysis." Экономика и социум 4-1 (131) (2025): 200-207.
8. Sherzodjonovich, Habibjonov Usmonjon. "Analysis of free economic zones in Uzbekistan." Economics and Innovative Technologies 12.5 (2024): 88-95.
9. Khabibjonov, U., & Ismoilov, I. (2024). General structure and development of China's "One belt, one road" program. Science and innovation, 3(A7), 29-34.
10. Parwoniy, M., & Usmonjon, H. (2024). Islamic finance and its impact on the economy of Uzbekistan. Innovative Developments and Research in Education, 3(32), 242-245.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.